

KADÎM İRAN'DA DİN

Mecûsî Geleneğinde Tektanrıcılık ve Düalizm İlişkisi

MEHMET ALICI

İstanbul 2021

Kadım İnan'da Din
Mehmet Alıcı
© MilelNihal Yayınları
İstanbul 2021

Birinci Baskı

Ayışığı 2012

Yeni Baskı

MilelNihal 2021

Genel Yayın Yönetmeni

Hakan Olgun

Sayfa ve Kapak Tasarımı

Bilal Patacı

ISBN

978-605-06488-2-9

Nisan 2021

YAYINLARI

Baskı ve Cilt

Step Ajans Reklamcılık, Matbaacılık
Tan. ve Org. Ltd. Şti. Göztepe Mah.
Bosna Cad. No: 11 Bağcılar/İstanbul
0212 446 88 46 /
Matbaa Sertifika No: 45522

MilelNihal Yayınları

Akşemseddin Mahallesi M. Sarper
Alus Sokak No: 4/6 Fatih İstanbul.
0212 533 97 31

MilelNihal Yayınları HİKAV Yayın
Kültür Araştırma ve Eğitim Hizmetleri
A.Ş.'ne aittir.

Yaynevi Sertifika No: 40767

İçindekiler

Yeni Baskıya Ön Söz	xi
Ön Söz	xiii
Kısaltmalar	xv
GİRİŞ	1
A. İsimlendirme Problemi	5
BİRİNCİ BÖLÜM	
ZERDÜŞT'ÜN TANRI ALGISI: TEK TANRI MI?	19
A. Zerdüşt Dönemi/Gatha Tanrı Algısı ve Teolojik Tasnif	21
1. Zerdüşt'ün Ahura Mazdası	34
2. İkiz Ruh Meselesi (Spenta Mainyu, Angra Mainyu)	47
3. Ahura ile Spenta	58
4. Gatha'da Kötülüğün Kaynağı ve Kötü Karakterli Varlıklar	62
5. Gatha'daki İlahi Varlıklar	70
a. Ameşa Spentalar'ın Varlığı Meselesi	70
b. Gatha'daki Diğer İlahi Varlıklar	82

İKİNCİ BÖLÜM

ZERDÜŞT SONRASI DÖNÜŞEN TEOLOJİ	91
A.Kadîm Geleneğin Yeni Yüzü: Avesta İlahiyatı	93
1. Ahura Mazda	102
2. Ameşa Spentalar	114
3. Angra Mainyu ve Kötülük	123
4. İlahi Varlıkların Yeniden Tanımlanması	133
a. Mitra	140
b. Aredvi Sura Anahita	159
c. Atâr ve Ateş Kültü	167
d. Haoma	181
e. Verethraghna	185

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MECÛSÎ YORUM GELENEĞİNE DOĞRU: SÂSÂNÎ

DÖNEMİ TEOLOJİSİ	189
A. Sâsânî Dönemi Mecûsî Teolojisinin Gelişimi	191
1. Zend ve Pehlevî Metinler: Abestag ud Zend	200
a. Zend ve Zendiğ/g	200
b. Pehlevî Metinler	207
B. Düalizm Çabası ve Zaman Tasavvuru	209
1. İki Unsurdan İyî Olanı: Ohrmazd	209
2. Düalizmin Negatif Kutbu: Ehrimen	217
3. Düalitenin Gerçekleşme Anı: Kozmolojiden Eskatolojiye Zaman	224
C. Zurvan: Düalizme Muhalefet	238
1. Zurvan Kavramı: Tarihsel-Teolojik Süreç	239
2. Zaman Tasavvuru-Zurvan İlişkisi	247
3. Mecûsîlik Dışı Geleneklere Ait Kaynaklarda Zurvan	250
4. Pehlevî Metinler ve Zurvan	256

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

MODERN DÖNEM MONOTEİZM-DÜALİZM

TARTIŞMALAR VE MECÛSİ ETİĞİ	265
A. Modern Dönem Öncesi Mecûsî Teolojisine Yaklaşım	267
B. Batılı Araştırmacılara Göre Mecûsîliğin Tanrı Algısı	272
1. Monoteist Anlayış	272
2. Düalist Anlayış	280
C. Modern Dönem Mecûsîlerinin Tanrı Anlayışı	288
1. Monoteizmi Savunan Yaklaşım	288
2. Düalizme Yer Veren Yaklaşım	304
D. Gelenekten Moderne: Ahlaki Düalizm	310
1. Mecûsî Etik Düalizmi	312
a. Mecûsî Etiğinde İnsan Unsuru	314
b. Modern Dönem Mecûsî Ahlak Söylemi	320
SONUÇ/DEĞERLENDİRME	329
Kaynakça	341
Dizin	371

ÖRNEKTİR

Tarihsel bağlamda köklü ve eski bir geleneğe sahip Mecûsîlik, kurucusu addedilen Zerdüş'tün, İran'ın politeist dinsel geleneklerine karşı ortaya koyduğu yeni bir tanrı tasavvurunun neticesi konumundadır. Tarih boyu birçok medeniyete beşiklik eden İran coğrafyası, her ne kadar farklı birçok siyasi otoritenin egemenliği altına girse de Mecûsîliğe matuf unsurları sürdürme gelmiştir. Hıristiyanlık ve İslamiyetten önce tarih sahnesinde boy gösteren bu din, siyasi değişimlerin ötesinde dinsel dönüşümler karşısında da varlığını devam ettirebilmiştir. Misyona ağırlıklı dinsel geleneklerin, örneğin Maniheizm ve Hıristiyanlığın Mecûsîlik üzerindeki etkisi çeşitli siyasi nedenlerden dolayı sınırlı olmuştur. Bunun yanında İslam fetihleri sonrasında İran coğrafyası, uzun soluklu bir İslamlaşma süreciyle karşı karşıya kalmıştır. Bu dönemde Mecûsîlerin azınlık durumunu korumaya çalıştıkları ve bir kısmının da göç ettiği görülmektedir.

Yaşadığı dönemde mevcut teolojik yaklaşımların dışında farklı bir yol haritası çizen Zerdüş, temelde politeist tanrı algılamalarını terk ederek tanrılar arasından birini öne çıkarmaya ve ötekileri olumsuzlamaya yönelik bir tavır geliştirmiştir. Zerdüş'tün yaşamıyla alakalı olarak farklı mitolojik kurguların karmaşıklığı yine

de düşüncesinin ona atfedilen Gatha metinleri yoluyla bilinmesine engel teşkil etmemiştir.

Zerdüş'tün düşüncesine dair bu bilgilerin varlığı, onun ortaya koyduğu teolojik kurgunun tarih boyunca aynı seviyede muhafaza edildiği anlamına gelmemektedir. Zira Zerdüş sonrası dönemde onun kendi teolojisinde yer vermediği farklı teolojiler, Mecûsîlik içerisine farklı kanallarla girmekte ve Avesta teolojisini oluşturmaktadır. Bu durumu doğuran hem iç hem de dış dinamiklerin varlığı gözden kaçmamalıdır. Avesta teolojisinin ele alındığı ve adına Zend denilen yorumların meydana getirdiği Sâsânî dönemi metinleri, Mecûsîliğin dönüşüm geçirdiği son sürece tekabül etmektedir. Bu çerçevede Zerdüş'tün ortaya koyduğu tanrı algısı ve bunun tezahürü addedilebilecek hayat felsefesinin gerçekte ne olduğu ve tarihsel süreçte aldığı yol önem arz etmektedir.

Bu çalışmayla Pers-İnan medeniyetinin en köklü dinî yapıtaşı olan Mecûsîliğin tanrı düşüncesine yönelik bir çözümleme hedeflenmektedir. Bu noktada Zerdüş'tün yaşadığı dönem, sonrasındaki Avesta metinleri ve son olarak Sâsânî teolojisinden oluşan üç temel ilahiyat süreci üzerinden çalışma yürütülecektir. Bunun ötesinde modern dönemde Mecûsîlerin tanrı algısıyla, XIX. yüzyıldan bu yana onlar üzerinde araştırma yapan Batılı araştırmacıların tanımladığı ve belirlediği tanrı algısı arasındaki uyum veya uyumsuzluğun çerçevesinin belirlenmesi konunun çalışılmasının başka bir gereğesidir.

Ortadoğu dinsel gelenekleriyle bir şekilde etkileşim içinde olmuş bu köklü geleneğe dair dünya ölçeğinde sayısız denebilecek kadar bilimsel çalışma olmasına karşın, Türkiye'nin jeopolitik açıdan yanı başındaki bir medeniyetin kurucu unsurlarından olan bu dinin yok denecek kadar az sayılabilecek bilimsel çalışmaya konu olması hayli ilginçtir. Bu çalışmanın basımından bu yana geçen sürede de hatırı sayılır bir artış gözlenmemiştir. Bu çalışma yerel ölçekte konuyu bilinir kılmayı ve araştırmacıların ilgisini konuya yöneltmeyi hedef edinmektedir. Dahası bu çalışma, Mecûsîliğe dair kökleri Milel ve'n-Nihal geleneğine uzanan, ötekiyi, kendi-

sini ifade ettiği gibi anlama/anlamlandırma çabasının bir parçası olarak düşünülmektedir.

A. İsimlendirme Problemi

Mecûsî geleneğini tanımlarken karşılaşılan isimlendirme problemi Zerdüş'ten günümüze kadar gelen tarihsel bir arka plana sahiptir. Zerdüş'ün kendi dinî öğretisini ortaya atmasından bu yana farklı isimlendirmeler yoluyla söz konusu dinî gelenek tanımlanmıştır. Zerdüş bizzat kendisi ve takipçileri için adalet ilkesi Aşa'yı takip edenler anlamında "Aşavan" sözcüğünü kullansa da Mecûsîlik geçmişten günümüze birbirinden oldukça farklı kavramlarla ifade edilmiştir. Mecûsî geleneği için tarihi süreç içerisinde çeşitli isimlendirmelerin yapılmasının altında dinî metinlerden göçlere kadar birçok etken yatmaktadır. Bu nedenle aşağıda tek tek kavramlar üzerinden hareket ederek isimlendirme meselesi açıklığa kavuşturulacaktır. Bu noktada Zerdüş'ten bu yana Mecûsîliğe dair ifadeler ve onların kavramsal çerçevesi tarihi seyir içerisinde ele alınacaktır.

1. Aşavan

Zerdüş, Gatha metinlerinden anlaşıldığı kadarıyla öğretisi için bir ad koymak yerine, takipçileri ve kendisi için genel bir tanımlama getirmeyi uygun görmektedir. Bu bağlamda Mecûsî teolojisinde adalet ve kozmik düzeni ifade eden Aşa Vahişta kavramını kullanmaktadır. Esasen Aşa Vahişta, tanrı Ahura Mazda'yla köklü bir ilişki içerisindeki Ameşa Spenta (Aməša Spənta) olarak bilinen varlıklardan biridir. Zerdüş, Aşa ilkesinin takipçisi anlamında Zerdüş'e atfedilen Gatha metinlerinde kendi öğretisine inananlar hakkında "Aşavan" (Ašāvan) terimine yer vermektedir.¹

Mazda'nın koyduğu buyrukları öğrendiğinizde, ulaşılan ve ulaşılmayan yolları öğrendiğinizde bunun hilekâr/yalancılar/Drugvantlar için uzun süreli bir yıkımı, doğrular/Aşavanlar için kurtuluşu getirdiğini bilecek-

¹ G. Gnoli, "Aşavan", *EI*, ed. E. Yarshater, New York, Encyclopædia Iranica Foundation, 1984, II, 705-706.

siniz...², ...iyi söz ve eylemleriyle kişi Aşa'yı yüceltecek... kişi, ey Mazda Ahura senin en iyi yardımcın olacak.³ Ey Zerdüş, Aşâvan olarak sana yardım edecek arkadaşın kimdir?... O Kavi Viştasp'tır...⁴, ...ey Ahura, cezalandırmadan önce Aşavan Drugvant'a cezasını verecek...⁵, Senin kızıl ateşle, erimiş metalle iki gruba vereceğin ceza ve mükafat, Drugvant'a azab ve Aşavan'a rahmet olacaktır.⁶

Gatha'da Zerdüş, takipçilerinin eylemlerini Aşa ilkesine tâbi olmakla sürdürdüğünü ifade ederken, bu tavırlarına muhalif olan ve kötülükle anılan ve yalan/yanlış anlamında kullanılan Druj/ Drug kavramının takipçilerinden de bahsetmektedir. Drugvant ifadesine yer veren Zerdüş, bu kavramı da kötü varlıklara tabi olan ve onları takip eden insanlar için söz konusu ederek gündelik yaşamdaki bütün tavırları iyi-kötü karşıtlığı içerisinde görmektedir.⁷

Bununla birlikte Zerdüş'ten sonraki dönemlerde Aşavan kavramı öne çıkmamış ve bu dine inananları tasvir etmek için sıkça kullanılmamıştır. Mecûsî iman açıklamasının yer aldığı Avesta metninde Zarathuştriş ve Mazdayesna terimlerine yer verilmesi bu noktada etkili olmuş olabilir.

2. Zerdüşti/Zerathuştriş/Zoroastrian

Zerdüşti isimlendirmesi, Zerdüş'ün ilahileri olarak bilinen ve ona atfedilen Gatha'da geçmemektedir. Fakat daha sonraki Avesta metinlerinde söz konusu edilmektedir. Bu kavram, özellikle Mecûsîler için amentü olarak kabul edilen Avesta'nın Yesna kitabının 12. bölümünde şöyle ifadesini bulmaktadır:

...Ben bizzat Zerathuştriş'in (Zerdüş'ün) bir takipçisi, bir Mazdatapıcısı/Mazdayesna, Div'lere (daëvo) karşı olan biri, Ahura'nın öğretilerinin takipçisi, Ameşa Spenta'ların övücüsü ve tapıcısı/kurban sunucusu olduğumu ikrar ediyorum...⁸

² Yesna-Gatha. 30.11.

³ Yesna-Gatha. 31.22.

⁴ Yesna-Gatha. 46.14.

⁵ Yesna-Gatha. 48.02.

⁶ Yesna-Gatha. 51.09.

⁷ Yesna-Gatha. 30.05, 45.01

⁸ Yesna. 12.01; Mecûsî iman açıklaması için bu bölümün tamamına bakılabilir.

Zerdüş'ten sonra onun getirdiği ilkeleri takip eden kişilerin kendilerini tanımlamasında kullandıkları “Zarathuştriş” (Zerathuştriş) ibaresi üzerinde durulması gereken bir kavram olarak tebarüz etmektedir. Zira modern çalışmaların başlamasıyla bu dinî geleneği tanımlamak için kullanılan “Zoroastrian/Zerdüşti” kelimesinin etimolojisi, iman açıklamasında geçen kavramdan oldukça farklı bir anlamsal arka planı haizdir.

Zerathuştriş, Yunanca'ya Zoroastres şeklinde geçmiş ve anlam kaymasına uğrayarak “yıldıza kurban sunan, yıldız tapıcısı” anlamında kullanılmıştır. Söz gelimi Klasik Grek filozofların biyografi yazarı Diogenes Laertinus (III. yüzyıl), Platonist Hermodorus'un ve tarihçi Dinon'un Zerdüş'ten yıldız tapıcısı olarak bahsederek “Zoroastres” ismine yer verdiklerini aktarmaktadır.⁹ Bununla birlikte bir diğer Yunanlı tarihçi Diodorus Sciulus'un (MÖ 60?-30?) Zerdüş'ün ismini “Zathraustes” şeklinde vererek Zerdüş'ün iyi ruh'tan vahiy aldığını iddia ettiğini nakletmektedir.¹⁰ Ancak Zerdüş'ün Zoroaster/Zoroatres ve benzeri şekillerde Latin kaynaklarına geçmesi, yıldız tapıcısı anlamının devamlılığını getirmiştir. Bu nedenle XIX. ve XX. yüzyıllarda Batılı araştırmacıların, Mecûsîliği bu kadim tanımlamayla tasvir etmesine ve Zerathuştriş ile Zoroaster arasındaki farklılığın göz ardı edilmesine yol açmıştır.

XIX. yüzyılda Mecûsî külliyatı üzerine çalışan Martin Haug'un Gatha metinlerinin dilbilimsel açıdan Avesta'nın geriye kalan bölümlerinden ayrı ve daha önce olduğunu ifade etmiştir.¹¹ Buradan hareketle Gatha'nın Zerdüş'e ait olduğu ve dolayısıyla geriye kalan metinlerin geleneğe atfedilmesi, Batılı anlamdaki Zerdüşti/Zoroastrian nitelemesinin gelişmesini sağlamıştır. Bu noktada Mecûsî geleneğini araştıran Batılı araştırmacıların dini sa-

9 Diogenes Laertius, *The Lives and Opinions of Eminent Philosophers*, Trans. C. D. Yonge, I.6-8, (çevrimiçi) <http://classicpersuasion.org/pw/diogenes/dlintro.htm>, 20 Mayıs 2011.

10 Diodorus Sciulus, *Library of History*, I.94, trans. C. H. Oldfather, Harvard, Loeb, 1933, 320-322.

11 M. Haug, *Essays on Sacred Language, Writings, and Religion of Parsis*, Bombay, (1. Baskı 1862/3. Baskı 1884), 119-170.